

ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ БІОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Людмила Симоненко, 2009

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2'374.822

У статті окреслено передумови лексикографічного опрацювання біологічної термінології, викладено сутність підходів до створення системного нормативного тлумачно-перекладного «Словника біологічної термінології», схарактеризовано реєстр, особливості тлумачень та ін.

Біологія як комплексна наука належить до циклу природничих наук, об'єктом вивчення яких є природа: 1. Матеріальний світ, буття, взагалі все, що є об'єктом людської практики і пізнання; 2. Сукупність властивостей і закономірностей розвитку, притаманних речам, явищам, істотам з моменту їхнього виникнення. Першими біологічними терміносистемами були ботанічна, що обслуговувала науку про рослинний світ, та зоологічна, що обслуговувала науку про тваринний світ. У XVIII ст. наукова біологічна термінологія східних слов'ян мала дві терміносистеми: анатомо-ембріолого-фізіологічну і ботаніко-зоолого-систематичну. У цей час спостерігається об'єднання всіх існуючих на той час термінів у єдину терміносистему, що репрезентувала знання про живу природу як єдине ціле. Для позначення цієї природної цілісності в 1802 р. одночасно вченими двох країн – французом Ж. Б. Ламарком і німецьким ученим Г. Р. Тревіранусом був запропонований термін **біологія** (біос – життя і логос – слово, вчення) – як сукупність наук про живу природу. Синонімом до терміна **біологія** в окремих значеннях може бути термін **природознавство** – сукупність наук про живу природу, які вивчають будову, властивості й перетворення неживої й живої природи. Природознавство охоплює діалектику природи, астрономію, фізику, математику, хімію, геологію, біологію, медицину та ін. Загальновизнаної класифікації природничих наук не існує, оскільки вона змінюється залежно від розвитку й успіхів природознавства. Найприйнятніший поділ природничих наук на науки про живу і неживу природу. Живу природу вивчає біологія як комплексна наука (охоплює понад п'ятдесят галузей знань), яка впродовж усього існування людства мала великий вплив на розвиток природознавства, на відкриття законів живої природи.

На сучасному етапі з'явилося багато наук, які займаються дослідженням життя і розвитку організмів у різних аспектах, серед них: **астробіологія** – вивчає життя у Всесвіті (син. **екзобіологія**), **біоніка** – одна з галузей технічної кібернетики, що застосовує математичне моделювання біологічних процесів для розв'язання складних інженерних завдань; **біокібернетика**, **біометрія**, **біофізика**, **біомеханіка**, **біогеохімія**, **біогідроакустика**, **біоінженерія**, **біокліматологія**, **біонавігація**, **біотелеметрія**, **екологія** та ін.

Дані біологічних досліджень використовують у медицині, сільському, лісовому, рибному господарстві тощо.

Незважаючи на бурхливий розвиток біології, який досяг свого апогею в XX столітті, в термінологічній лексикографії він не знайшов достатнього висвітлення. Видані словники й енциклопедії (60 біологічних і понад 30 сільськогосподарських словників, 4 енциклопедії¹) в різні роки, починаючи від 20-х років XX ст. до сьогодні, повною мірою не відбивають сучасного стану термінології біологічних наук, оскільки, з одного боку, більшість із них (видані до 90-х рр. XX – поч. XXI ст.) є перекладними, вони охоплюють переважно окремі біологічні терміносистеми, а з іншого – у виданні біологічних словників спостерігається велика перерва від 1934 до 1962 року.

Систематизація поняттєвого апарату й термінології біологічних наук створює передумови популяризації знань з біології серед фахівців і широких читацьких мас. Проникнення в біологію ідей кібернетики, космічних досліджень, фізики, математики збагатило її методологічний арсенал, що сприяло темпам розвитку класичних біологічних дисциплін, а відтак і формуванню нових наук комплексного характеру – біофізики, космічної біології, неонтології, генної інженерії й термінів на їх позначення, які не знайшли відображення у попередніх лексикографічних працях тощо. Цю прогалину покликаний заповнити «Словник біологічної термінології», створюваний співробітниками відділу наукової термінології (Укладачі: ст. н. сп. М. П. Годована, ст. н. сп.

¹ Дані наведено за бібліографією, укладеною автором статті.

Л. В. Туровська, н. сп. Н. О. Яценко, м. н. сп. Л. М. Василькова, відп. ред. к. філол. н., проф. Л. О. Симоненко). Словник є системним нормативним тлумачно-перекладним, нормативність якого забезпечена введенням до реєстру кодифікованих термінів, засвідчених загальнономовними, спеціальними словниками й енциклопедіями, поширених у науковій і навчальній літературі; поданням до термінів усталених граматичних форм (закінчення родового відмінка іменників чоловічого роду й жіночого на **-ість**) і наголосів, дотриманням норм сучасного правопису.

Реєстр словника визначає обсяг лексикографічної праці, її призначення. Створюваний словник охоплює найуживаніші біологічні терміни, він розрахований на широке коло користувачів. До його реєстру введено терміни різних класичних і новітніх наук, а також їхніх напрямків, напр.: **біоенергетика** – розділ біології, що вивчає механізми й закономірності перетворення енергії у процесі життєдіяльності організмів; *біоенергетика, біоетика, генетика, етологія, екологія* та ін.; найменування загальних категорій наукових понять: **біотехносфера** – єдність природного середовища і середовища, видозміненого людиною за допомогою техніки; *біоцикл, розвиток, клас, родина* тощо; терміни на позначення структури органів та частин живих організмів: **оцвітина** – сукупність листочків у квітці, які оточують тичинки й маточки, служить для захисту основних частин квітки й для приваблювання комах, а іноді й птахів, які роблять перехресне запилювання; аналогічно: *віночок, колос, суцвіття, жилка* та ін.; назви періодів вегетації й способів розмноження рослинних і тваринних організмів: **живцювання** – один із способів вегетативного розмноження рослин за допомогою відокремлених від материнської рослини живців – частин пагонів, коренів, листків, бруньок або вічок; аналогічно: *вегетація, копуляція* та ін.; терміни на позначення органічних і неорганічних сполук, білків, ліпідів, жирів: **вітамін** – низькомолекулярні біологічно активні речовини, які відіграють найважливішу роль у обміні речовин через участь у численних біохімічних реакціях як каталізатори ферментів або регулятори прогормонів і гормонів. Необхідні для нормальної життєдіяльності гетеротрофних організмів у тому числі людини і тварини; *глобулін, протеїн* та ін.; терміни на позначення природних процесів, що відбуваються внаслідок певних закономірностей, пов'язаних із живою природою; назви рослинних і тваринних угруповань різних таксономічних розрядів: **вербові, китоподібні** та ін.

За обсягом словник не передбачає введення до реєстру назв рослин і тварин за винятком назв окремих представників флори й фауни, які культивують у сільському господарстві (*абрикос, картопля, пшениця, капуста, кінь* та ін.) і назв лікарських рослин, широко використовуваних у медицині й фармації (*алоє, алтея, глід, калина* та ін.).

Реєстрові слова розміщені за алфавітом. Кожна словникова стаття містить одне реєстрове слово, за винятком дієслів недоконаного й доконаного виду, які не різняться префіксами. Після реєстрового слова його російського (і передбачуваного англійського відповідника) подано тлумачення, після нього в алфавітному порядку (першого, другого і т. д.) компонента наведено терміни-словосполучення з їхніми російськими і англійськими еквівалентами й тлумаченнями. У багатозначних термінах арабськими цифрами виділено їхні значення:

живець, -вцр 1. (*рос.* черенок, росток, *англ.* cutting) відділена від материнської основи частина стебла, кореня чи листка, з якої вирощують нові рослини; 2. (*рос.* живец, *англ.* bait) маленька жива рибка, яку використовують як принаду для ловіння хижих риб.

Чимало біологічних термінів на позначення одного й того самого поняття виникло в різний час унаслідок пошуку оптимального найменування, сприяючи виникненню термінів-синонімів. Менш уживані синоніми подано в кінці статті нормативного ширше вживаного терміна:

лактоза (*рос.* лактоза, *англ.* lactose) дисахарид, що утворюється в молочній залозі людини та ін. ссавців, є основним вуглеводом у харчуванні їхніх малят. *Син.* **молічний цукор**.

Галузевий словник, на відміну від загальнономовного, має свою специфіку. Він є проміжним типом між загальнономовним і енциклопедичним. У ньому семантичні і граматичні ремарки зводяться до мінімуму. Основним його завданням є розкриття змісту термінів, що полягає в адекватності дефініції позначуваному терміном поняттю. Дефініція має бути стислою і виразною з дотриманням однотипності розкриття змісту системно пов'язаних між собою понять. Словник не лише відбиває стан розвитку тієї чи іншої галузі знань та її термінології на час його створення, а є й своєрідним пропагандистом унормованої й кодифікованої термінології української, російської й інших мов.

До статті додано зібрану автором бібліографію термінологічних природничих словників, яка не претендує на повноту. Список поданих словників відкритий для поповнення.

СПИСОК СЛОВНИКІВ БІОЛОГІЧНИХ НАУК

Словники 20-30х рр. ХХ ст.

1. Короткий російсько-український словничок термінів природознавства та географії / Зладив К. Дубняк. – Миргород, 1917. – 32 с.
2. Назви звірів, птахів, комах та інших животин / Уклад. В. Ф. Ніколаєв // Матеріали до укр. наук. термінології. Матеріали до термінології по природознавству. Ч. 1. – Полтава, управи, 1918. – 60 с.
3. Матеріали до ембріологічної термінології / Уклад. О. Черняхівський // Українські медичні вісті. – К., 1925. – № 2, – С. 1 – 16; 1926. – № 1. – С. 17–22.
4. Словник (найголовніших) ботанічних термінів: рос.-укр.–укр.-рос. // Додаток до книги О. Яната «Рослина та її життя», Х., 1926. С. 109–126.
5. Словник зоологічної номенклатури. Ч. 2: Назви хребетних тварин: Проект / Уклад. М. Шарлемань, К. Татарко. – К.: ДВУ, 1927. – 124 с.
6. Словник зоологічної номенклатури. Ч. 1: Назви птахів: Проект / Уклад. М. Шарлемань. Матеріали до української природничої термінології та номенклатури. – К.: ДВУ, 1927. – Т. 6. – Вип. 1. – 64 с.
7. Полонський Х. Словник природничої термінології (проект). – К.: ДВУ, 1928. – 262 с.
8. Словник ботанічної номенклатури (проект). – К.: ДВУ 1928. – 313 с.
9. Словник зоологічної номенклатури. Ч. 3: Назви безхребетних тварин: Проект / Уклад. І. Щоголів, С. Паночіні. – К.: ДВУ, 1928. – 186 с.
10. Словник природничої термінології. Проект / Уклад. Хв. Полянський. – К., 1928. – 262 с.
11. Паночіні С. Словник біологічної термінології – Х.: Рад. школа, 1931. – 90 с.
12. Словник ботанічної термінології: Проект / Уклад. В. Вовчанецький, Я. Левченко. – Х.; К.: УРЕ, 1932. – 328 с.
13. Російсько-український словник анатомічно-фізіологічної термінології для середньої школи. – Х.: Рад. школа, 1934. – 35 с.
14. Російсько-український словник ботанічної термінології для середньої школи. – Х.: Рад. школа, 1934. – 55 с.
15. Російсько-український словник зоологічної термінології для середньої школи. – Х.: Рад. школа, 1934. – 166 с.
16. Російсько-український словник природничої термінології для початкової школи. – Х.; К.: Рад. школа, 1934. – 63 с.

Словники 2-ої пол. ХХ – поч. ХХІ ст.

17. Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури (з українським і латинським покажчиками) / Уклад. Д. Я. Афанасьєв, А. І. Барбарич та ін. – К., 1962. – 310 с.
18. Російсько-український словник фізіологічної термінології: 15000 термінів / Уклад. Б. Є. Єсіпенко, М. А. Кондратович. – К., 1963. – 201 с.
19. Словник-довідник з ботаніки: 3000 термінів. – К., 1965.
20. Біологічний словник / За ред. акад. І. Г. Підоплічка та ін. – К., 1974. – 552 с.
21. Російсько-українсько-латинський зоологічний словник: Термінологія і номенклатура / Уклад. О. П. Маркевич, К. І. Татарко. – К., 1983. – 411 с.
22. Біологічний словник / П. Г. Костюк, В. О. Беліцер та ін.; За ред. К. М. Ситника, В. О. Топачевського. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 1986. – 679 с.
23. Кондратюк Є.М., Хархота Г. І. Словник-довідник з екології – К., 1987. – 158 с.
24. Лікарські рослини. Енциклопедичний довідник. За ред. акад. АН УРСР А. М. Гродзінського. – К., 1989. – 543 с.
25. Герасименко В. Г. Біотехнологічний словник. Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1991. – 167 с.
26. Російсько-український словник термінів з курсу «Фізіологія рослин з основами біохімії» / Уклад. Г. Т. Криницький та ін. – Львів, 1991. – 63 с.
27. Смик Г. К. Корисні та рідкісні рослини України: Словник-довідник народних назв. – Київ: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1991. – 412 с.
28. Українсько-російсько-англійський словник термінів з генетики та селекції / Уклад. Т. В. Новак, В. В. Редько, А. А. Корчинський. – К., 1993. – 75 с.
29. Русско-украинский словарь-справочник биохимических терминов / Сост. Н. Г. Сергиенко и др. – Х., 1993. – 44 с.
30. Український термінологічний словник з фармацевтичної ботаніки / Уклад. Н. М. Ткаченко та ін. – Х., 1993. – 86 с.
31. Короткий українсько-російський словник фізіологічних термінів / Уклад. О. А. Шандра та ін. – К., 1994. – 199 с.
32. Російсько-український біохімічний словник / Уклад. Р. П. Виноградова та ін. – К., 1994. – 109 с.
33. Російсько-український словник з екології та охорони навколишнього середовища / За ред. А. Л. Цикала і Г. Д. Зленка; Упоряд. О. Бодюл та ін. – Одеса, 1994. – 78 с.
34. Гідролого-екологічний тлумачний словник / Уклад. А. В. Яцика. – К., 1995. – 155 с.
35. Злотин А. З., Головка В. А. Техническая энтомология – технічна ентомологія: Рус.-укр. толковий словарь. – Х., 1995. – 179 с.
36. Російсько-український тлумачний словник з молекулярної біології / Упоряд. М. Є. Кучеренко та ін. – К., 1995. – 440 с.
37. Палеонтологія. Палеоекологія. Еволюційна теорія. Стратиграфія: Словник-довідник / Уклад. В. Г. Очев та ін.; За ред. В. П. акридіна, І. С. Барскова. – Х.: Вид-во «Око», 1995. – 287 с.

38. Смирнов О. Ю. и др. Словарь русско-украинских терминов по медицинской биологии, паразитологии и генетике: [Св. 1700 терминов]. – Лебедин, 1996. – 175 с.
39. Барна М. М. Ботаніка: Терміни. Поняття. Персоналії: Словник. – К., 1997. – 271 с.
40. Біда О. А. Природничо-екологічний тлумачний словник: Понад 700 термінів. – К., 1998. – 102с.
41. Горбатенко І. Ю., Лавриненко Ю. О. Англо-російсько-український біологічний словник (генетика, молекулярна біологія, біотехнологія, медицина) / Ред. В. А. Труханов. – Херсон, 1998. – Т.1.: (А, В, С, D, E). – 174 с.
42. Євтушенко М. Д., Марютін Ф. М. Термінологічний словник-довідник з ентомології, фітопатології, фітофармакології. – Х., 1998. – 201 с.
43. Марчишин С. М. Екологічний словник-довідник: Основні терміни і поняття. – К., 1998. – 220 с.
44. Словник по мікробіології, вірусології, імунології та інфекційним захворюванням / Уклад. Г. К. Палій та ін. – Вінниця, 1998. – 109 с.
45. Словник термінів з цитології, генетики, селекції та насінництва. – Біла Церква: Білоцерків. держ. аграр. ун-т, 1999. – 99 с.
46. І.М. Шерман, Ю.В. Пилипенко. Іхтіологічний рос.-укр. тлумачний словник. – К., 1999. – 272 с.
47. Горбатенко І. Ю., Лавриненко Ю. О. Англо-російсько-український біологічний словник (генетика, молекулярна біологія, біотехнологія, медицина) / Ред. В. А. Труханов. – Херсон, 2000. – Т.2: (F, G, H, J, K, L, M, N, O). – 233 с.
48. Микитюк О. М. та ін. Екологія людини: Укр.-рос. тлумач. словник. – Х., 2000. – 163 с.
49. Тлумачний російсько-українсько-англійський словник з екології. Основні терміни: Понад 3500 термінів / Уклад. М. Д. Гінзбург. – Х., 2000. – 736 с.
50. Мороз І. В., Мороз Л. І. Словник-довідник з біології. – К., 2001. – 417 с.
51. Некос А.Н. Екологія та неоекологія: Укр.-рос. словник-довідник. Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2001. – 236 с.
52. Український словник-довідник з екології / Я. О. Мольчак та ін. – Луцьк, 2001, – 418 с.
53. Маненко А., Балабан Т., Хоп'як Н. Англійсько-український словник-довідник з профілактичної та екологічної токсикології. – Львів, 2002. – 110 с.
54. Мусій О. Медичний словник лікарських рослин (рос. – лат. – український). – К., 2002. – 208 с.
55. Гаєвська А.В. Паразитологія та патологія риб. Енциклопедичний словник. – К., 2004. – 360 с.
56. Манець І.Г. та ін. Рос.-укр. словник із техногенної безпеки та екології. – Донецьк: Донбас, 2004. – 576 с.
57. Мусієнко М.М. та ін. Екологія. Тлумачний словник. – К.: Либідь, 2004. – 376 с.
58. Словник термінів у мікробіології; укр.-рос., рос.-укр. / Уклад. В.О. Іваниця, В. С. Підгорський та ін.. – К.: Наук. думка, 2006. – 197 с.
59. Зиман С.М., Дідух Я.П., Гродзінський Д.М., Федорчук М.М., Булах О.В. Тримовний словник назв судинних рослин флори України. – К., 2008. – 319 с.
60. Кобів Ю.С. Словник наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2008. – 319 с.